

KOLEKTIVNI SPOMIN NA KOSOVSKE IN POKOSOVSKJE JUNAKE V USTNEM IZROČILU

Strokovni članek | 1.04

Izvleček: Avtor v prispevku ustno izročilo enači s kolektivnim spominom, saj je v tem primeru kolektiv homogen, kar je redkost pri preučevanju kolektivnega spomina. Kolektivni spomin je prilagodil dejanja zgodovinskih junakov potrebam naroda, poleg tega pa je vsak prenašalec ustno izročilo nekoliko popačil. Avtor ugotavlja, da srbsko ustno izročilo zaradi kopice lastnih junakov ni prevzelo lika kralja Matjaža.

Ključne besede: kolektivni spomin, epsko pesništvo, etnologija Balkana, Kosovo, izdaja, Vuk Branković, kraljevič Marko

Abstract: Since the Serbian collective is wholly homogenous, which is a rare phenomenon in the studies of collective memory, oral tradition in this case equals the collective memory. The Serbian collective memory modified actions of its historic heroes to correspond to the need of the nation; in addition, oral tradition was further distorted by each new transmitter. The author has ascertained that due to an abundance of its own heroes the Serbian oral tradition has not adopted the figure of Kralj Matjaž.

Key Words: collective memory, epic poetry, ethnology of the Balkans, Kosovo, treason, Vuk Branković, Kraljevič Marko

Kolektivni spomin

Pisanje bolj ali manj ubesedenih del pripovednega zgodovinskega pisarja se izkaže za osnovni proces, s katerim je mogoče opisati značilnosti človekovih dejanj. Je obeležje vsake oblike kolektivnega spomina (Connerton 1992: 16–17). Tako zgodovina kot ljudsko pesništvo težita k temu, da ohranita bistvo pred pozabo, prva z zapisovanjem, druga pa s pomnjenjem. Kolektivni spomin skladišči informacije iz življenja, zgodovine in izkustva na ravni celotnega naroda in jih prenaša na mlajše rodove (Deretić 1995: 49). Nedvomno najznamenitejši zapisovalec ljudskih pesmi Vuk Stefanović Karadžić je pisal tudi o težavah, s katerimi se je srečeval pri zapisovanju ustnega izročila: večina *gustarjev* se sploh ni ubadala s smiselnostjo vsebine pesmi, svojo pozornost so namreč posvečali predvsem kvaliteti petja oziroma igranja. Karadžić je moral zato precej časa nameniti temu, da je besedila pesmi spravil v smiseln vrstni red (Karadžić 1963: 230). Ker je spomin nezanesljiv in ker so ustno izročilo na mlajše rodove običajno prenašali starejši, je verjetno, da se je prvotna vsebina z vsakim prenašalcem nekoliko spremenila. Tako je na primer v pesmi Miloš u Latinima Miloš Obilić zamenjal Miloša Vojinovića, knez Lazar pa carja Dušana (Deretić 1995: 87). Vuk Stefanović Karadžić je v poglavju, v katerem opisuje junaštva kraljeviča Marka, poudaril, da bo o njem napisal to, kar o njem pripovedujejo, na pa tistega, kar opevajo ljudske pesmi (Karadžić 1963: 238), pri čemer dobimo občutek, da je Vuk hotel poudariti, da so povedke relevantnejše od ljudskih pesmi.

V svojem besedilu bom ustno epsko izročilo enačil s kolektivnim spominom in skušal ugotoviti, kateri zgodovinski dogodki so se v njem ohranili, katere so olepšali in kateri so bili namenoma pozabljeni. Prav tako bom primerjal epske junake z zgodovinskimi. Do sedaj ni še nihče epskih ljudskih pesmi enačil s kolektivnim spominom, vendar menim, da prav srbske epske pesmi omogočajo odlično analizo kolektivnega spomina, saj ponujajo redko prilžnost, da je kolektiv homogen. Definiranje »kolektiva« je pri preučevanju kolektivnega spomina mnogo bolj problematično, saj so karizmatične osebnosti oziroma struje, ki so zaznamovale »svoje obdobje«, imele številno opozicijo, zato je od razisko-

valca pristransko, če pod kolektivom pojmuje pristaše vladajoče struje. Po drugi strani pa je spet nemogoče kolektiv razmejiti na tistega, ki je neko obdobje v spominu ohranil kot dobro, medtem ko se drugi istega obdobja spominja kot izrazito slabega.

Predkosovske in pokosovske epske pesmi so počasi začele izgubljati na pomenu, saj so nastajale nove, ki so opevale junake novejšega datuma. V knjigah govorov kralja Aleksandra Karađordjevića in jugoslovanskega premiera Milana Stojadinovića je omenjen hajduk Veljko, zato pa nista omenjena niti knez Lazar niti kraljevič Marko (Paulin 1940: 31; Stojadinović 1939: 16). Verjetno so bili liki iz novejše srbske zgodovine med ljudstvom bolj aktualni, poleg tega so lahko vanje vpletli tudi Karađordja in tako še dodatno utrjevali legitimnost vladajoče dinastije.¹ Edina izjema je bila prva balkanska vojna, s katero so želeli »maščevati Kosovo« (Paulin 1940: 11).

Zanimivo, da je bilo recitiranje oziroma petje epskih pesmi rezervirano samo za posameznike, za katere ni bilo nujno, da so bili slepi. Vuk med svojimi »informatorji« omenja celo dva hajduka (Karadžić 1963: 230–237). Mogoče je imelo ljudstvo epske pesmi za nekakšno svetinjo in so jih zato smeli prepevati le izbranci, verjetno pa je bila vsebina epskih pesmi preveč komplicirana, da bi si jih mogel vsak zapomniti.

Ciklus kosovskih pesmi, kakršnega je zapisal Vuk Stefanović Karadžić, pa se je lahko spreminjal le do trenutka, ko ga je »prelil na papir«. Elodie Lawton Mijatovich je v ciklus kosovskih pesmi sicer dodala pesem, ki nikakor ni bila novejšega datuma in je Vuk ni vključil zato, ker bi »rušila« smisel preostalih pesmi iz omenjenega ciklusa. V tej pesmi ima srbski junak drugo različico imena, zato omenjena pesem za Vuka ni bila sprejemljiva: Mara, hči kneza Lazarja, se pred svojo sestro namreč pohvali, da je njen mož, Vuk Branković, plemenitega porekla, medtem ko je njen svak, Miloš Kobilić, zrasel na kobiljem mleku (Lawton 1881: 49–50). Ta verzija Vuku nedvomno ni ustrezala, saj istega junaka imenuje Obilić in na drugem mestu podaja tudi

1 Vsi srbski srednjeveški vladarji so svojo legitimnost utemeljevali s sorodstvom z Nemanjići.

etimologijo njegovega imena: »Obila majka rodila obila junaka« (Karadžić 1964: 40).

Dejstva v zvezi s kosovsko bitko, ki jih je bilo treba »pozabiti«

Boj na Kosovu zaseda v ustnem izročilu Srbov nedvomno posebno mesto. Da bi cikel kosovskih pesmi dosegel pravi namen, se poraza vojske kristjanov ni smelo razlagati s premočjo osmanske vojske, temveč z izdajo. S kakšnim razlogom bi bilo lahko sploh mogoče opravičevati vztrajanje v pravoslavju oziroma v srbstvu, če bi bili priznali, da so Srbi izgubili kosovsko bitko² zaradi superiornosti osmanske vojske in ne zaradi izdaje. Kneževa kletva bi bila lahko naperjena tudi zoper tiste Srbe, ki bi utegnili prestopiti v islam. Srbska pravoslavna cerkev je kneza Lazarja že dve leti po smrti proglasila za svetnika; njegova dejanja, kakršna so opisana v kosovskem ciklu pesmi, so pisana kakor nalašč zanjo: knez Lazar se med zemeljskim in nebeškim kraljestvom odloči za zadnje, *kneževa večera* spominja na zadnjo večerjo, saj Lazar na njej med povabljenici imenuje moža, ki ga bo naslednjega dne izdal. Na tem mestu se samo po sebi postavlja vprašanje, ali je mogoče, da je to neverjetno podobnost ustno izročilo prevzelo iz svetega pisma.

Češki zgodovinar Jireček ugotavlja, da sta Orbini in Luccari šele 200 let po kosovski bitki na podlagi ustnega izročila pisala o izdaji Vuka Brankovića (Jireček 1918: 122) – neverjeten primer, kako kolektivni spomin lahko vpliva na zgodovino.³

Kolektivni spomin pa je pri kosovski bitki namenoma zamočlal kar nekaj podatkov: knez Lazar v ustnem izročilu nastopa kot car, kar je lahko rabilo tudi zamočlanju dejstva, da je po obdobju brezvladja po smrti *nejakega Uroša* in po porazu v bitki na Marici postal kralj Raške⁴ bosanski⁵ vladar. Knez Lazar je bil torej vazal bosanskega kralja. Med vsemi srbskimi srednjeveškimi vladarji se je morda le Dušan Silni ponašal s carskim naslovom, čeprav ga grški sodobniki niso poimenovali s carsko titulo, saj je ta pripadala bizantinskemu cesarju. »Lazar ni bil gospodar srbskih knezov,« dobro ugotavlja Jireček, »temveč samo starešina družinske zveze, v katero sta sodila njegova zeta Vuk Branković⁶ in Đura Stracimirović Balšić (Ćorović 1993: 239). Še bolj neslavno za Srbe pa je bilo, da njihov vladar ni pripadal niti rimski niti bizantinski cerkvi, temveč je bil heretik.⁷ Zato je razumljivo,

da so Lazarja v ustnem slovstvu povzdignili v carja. Ljudsko izročilo čet pod poveljstvom Vlatka Vukovića, ki jih je na Kosovo poslal kralj Raške in bosanski ban, sploh ne omenja, saj tako zamočli dejstvo, da na Kosovem polju na strani kristjanov niso umirali samo Srbi. V bitki so na strani kristjanov sodelovali tudi Ivanovci pod vodstvom Ivana Paližne (Ćorović 1993: 259).

»Po kosovski katastrofi« (Ćorović 1993: 260; Jireček 1918: 99) je nedvomno prišlo do konfliktov med Vukom Brankovićevem in Lazarjevo vdovo Milico, ki je vladala v imenu mladoletnih sinov. Dejstvo je, da je Lazarjev najstarejši sin Štefan postal sultanov vazal, medtem ko se je Vuk Branković zaman nadejal pomoči od ogrskega kralja in bil zato prisiljen sultanu postopoma odstopiti skoraj vse svoje posesti, ki jih je ta podelil Lazarevićem v fevd. O smrti Vuka Brankovića v kolektivnem spominu kroži več verzij: uspelo naj bi mu pobegniti iz sultanovega zopora, nato se je zatekel k svojemu svaku Đuri Stracimiroviću Balšiću v Zeto,⁸ ta pa ga je dal zastrupiti. Po drugi verziji naj bi se na begu pred »Turki« umaknil v Hercegovino, kjer naj bi se pod njim udrla zemlja – ta kraj se zato imenuje *Vukov klokot*. Po tretji verziji pa naj bi bil Vuk pokopan v Kruševcu, kjer naj bi »Turki« njegove posmrtno ostanke častili kot relikvijo vse do prve srbske vstaje (1804–1813), Srbi pa naj bi po osvojitvi omenjenega mesta njegove posmrtno ostanke zažgali (Mijatović 1907: 21).

Ali je mogoče, da je kolektivni spomin pomešal posamezne dogodke?

V pesmi Stevo Lazarević i car Bajazit so številna zgodovinska dejstva pomešana: Bajazit in ne Murat piše Štefanu Lazareviću pismo, v katerem mu veleva, naj se mu podredi. V pesmi se bitka odigra na reki Marici, kjer je sultanova vojska leta 1371 premagala Vukašinovo in Uglješevo vojsko. Štefan Lazarević ujame osmanskega vojaka, a se ne zaveda, da je ujel samega sultana Bajazita – v upanju, da ga bo uspel zamenjati za svojega brata Jovana, ki je v sultanovem ujetništvu, ga privede v šotor, kjer ga izroči v varstvo svojemu svaku Vuku Brankoviću. Vuk Branković je v tej pesmi prikazan kar se da negativno, saj je med bitko pasiven, poleg tega podleže sultanovi ponudbi – ta ga je pripravljen bogato nagraditi, če mu priskrbi spremstvo do mesta Edirne. Bajazit se pred tem Vuku predstavi kot njegov stari prijatelj – v pesmi je rečeno, da se Vuk tako kot pri Lazarju tudi tokrat odloči za izdajo. Ko se sultan vrne v Istanbul, Štefanovemu bratu Jovanu pove resnico in mu dovoli, da sam izbere darove, ki jih bo »v zahvalo« poslal Štefanu Lazareviću. Jovan med darove skrrije tudi pismo, v katerem svojemu bratu sporoča resnični potek dogodkov, saj se je bil Vuk Štefanu Lazareviću zlagal, da se je nad ujetim »turčinom« znesel in mu odsekal glavo. Štefan je omenjeno pismo prejel ravno ob praznovanju *slave*,⁹ ga dal prebrati vsem povabljenecem – tudi Vuku, ki je začel prisegati, da z domnevno zaroto ni povezan, hkrati pa se je začel pomikati proti izhodu. Štefan je nemudoma pograbil buzdovan in mu z njim zdrobil glavo.

2 »Ker sta v bitki padla oba vladarja in ker je osmanska vojska zapustila Srbijo, so kristjani po bitki dobili vtis, da so Srbi v bitki zmagali, toda vtis je bil povsem zavajajoč« (Jireček 1918: 121). »Niti v dobro obveščeni Benetkah niso bili do konca junija še informirani o resničnem izidu bitke. Srbi pa so izid bitke občutili takoj: v bitki je skupaj z Lazarjem padel cvet srbskega plemstva, dežela je bila z regentkinjo na prestolu in Lazarjevima mladoletnima sinovoma obglavljena. Ljudje so se zavedali, da bi bodisi Osmani bodisi Madžari brez težav zavzeli deželo« (Ćorović 1993: 260). »Srbi so s kosovskim mitom pokazali svetu, da so sposobni vojaški poraz interpretirati kot moralno zmago, nacionalno katastrofo pa kot nacionalno slavo« (Mijatovich 1917: 219).

3 Srbski zgodovinar Ilarion Ruvarac je leta 1857 zavzel stališče, da ljudske pesmi niso zgodovinski vir.

4 Kronisti so Srbijo tedaj po prvi prestolnici Nemanjićev-Ras imenovali Raška.

5 Hercegovina je dobila svoje ime šele potem, ko si je Stjepan Vukčić Kosača leta 1448 nadel vzdevek *herceg sv. Save* (Šišić 1920: 204).

6 Gospodar Kosova, podvrغل pa si je tudi carski mesti Skopje in Prizren.

7 Novoustoličeni bosanski ban Tvrtko si je v Bosni skušal učvrstiti po-

ložaj s podpiranjem naroda, ki je bil nastrojen zoper Ogre in katoliško Cerkev. Zaradi širjenja herezije je ogrski kralj Ludvik leta 1363 z dvema vojskama krenil nad Bosno; drugi vojski pa je poveljeval kar sam ogrski nadškof Nikolaj (Ćorović 1993: 234–235).

8 Današnja Črna gora.

9 Praznovanje godu družinskega patrona.

Sinova Vuka Brankovića, Đurađ in Grgur, sta 28. junija¹⁰ 1402 sodelovala v bitki pri Angori,¹¹ v kateri je Štefan Lazarević poveljeval srbskim četam, s katerimi je moral kot sultanov vazal sodelovati v bitki. V tej bitki je Timurlenk porazil sultana Bajazita, ki je postal njegov ujetnik. Konstantin Filozof poroča, da je Štefan Lazarević poskušal kar s tremi napadi rešiti sultana iz Timurlenkovih rok, vendar je bil pri tem neuspešen (Mirković 1936: 72).

Štefan Lazarević je po porazu skušal izkoristiti razsulo, ki je vladalo v osmanskem imperiju, in se osamosvojiti; najprej se je ustavil v Konstantinoplu, kjer je od bizantinskega cesarja Jovana dobil titulo despota in se zaročil z njegovo svakinjo, kaj več pa od propadajočega imperija tudi ni mogel pričakovati. Odnos med Štefanom Lazarevićem in njegovim nečakom Đurađom Brankovićem je verjetno moral biti napet že zaradi tega, ker je ta želel dobiti nazaj posesti, ki so pripadale njegovemu očetu. Štefan je verjetno sumil, da njegov nečak rovari za njegovim hrbtom, zato ga je dal v Carigradu zapreti, sam pa se je skupaj s svojim bratom po morju preko Zete vrnil v domovino. Ko pa je izvedel, da je Đurđu Brankoviću uspelo pobegniti iz ujetništva, je takoj prevzel poveljstvo nad četami svojega nečaka in se začel pripravljati na napad osmanskih čet.

21. novembra istega leta je Štefan Lazarević na Kosovu premagal osmansko vojsko, ki se ji je pridružil tudi Đurađ Branković. Zanimivo je, da so bile čete pod Đurđevim poveljstvom v bitki uspešne, saj jim je uspelo popolnoma poraziti krilo vojske, ki mu je poveljeval Štefanov mlajši brat Vuk. Srbski zgodovinar Vladimir Čorović meni, da je kolektivni spomin sodelovanja Đurađa na turški strani pripisal njegovemu očetu Vuku (Čorović 1993: 277). Tudi pozneje, ko je med sinovoma kneza Lazarja prišlo do razdora in se je mlajši brat Vuk povezal s »Turki«, je bil na strani »izdajalcev«¹² Đurađ Branković, zato bi bilo lahko mogoče, da je kolektivni spomin iz imen obeh negativnih likov skoval zloženko Vuk Branković?

Štefan Lazarević je postal vazal ogrskega kralja in ker ni imel potomcev, je za svojega naslednika določil Đurađa Brankovića, ki se je znašel v sila nezavidljivem položaju: ogrskemu kralju je moral po pogodbi, sklenjeni v Tati, vrniti dotedanjo prestolnico Beograd s severno Mačvo, sultan pa je to potezo razumel kot sodelovanje z Ogrsko in zato despotovino takoj napadel. Despotovina je ostala brez prestolnice in *meropahi*¹² so morali v najhitrejšem možnem času zgraditi novo prestolnico. Zaradi tradicionalne patriarhalne ureditve na Balkanu, pa tudi zaradi dejstva, da je gradnjo nove prestolnice vodil Grk, brat despotove žene, ki je s seboj pripeljal tudi nekaj grških gradbenikov, je kolektivni spomin krivdo za nečloveško tlako, imenovano *gradozidanje*, pripisal despotovi ženi (Karadžić 1894: 1–2), ki je v ljudskem pesništvu dobila vzdevek *prokleta*. Jerina se je tako negativno ugnezdila v kolektivni spomin, da so ji pripisovali krivdo za nečloveške napore pri gradnji tistih mest, ki sploh niso spadala pod oblast njenega moža, despota Đurđa Brankovića (Čorović 1993: 302). Tudi reka Djetinja naj bi dobila svoje ime zato, ker naj bi morale celo visoko noseče ženske opravljati tlako, pri čemer naj bi zaradi prevelikega napora pogosto prihajalo do abortusov,

obupane žene pa naj bi svoje mrtvorojene otroke preprosto odvrgele v reko in pri tem preklinjale Jerino (Wendel 1922: 24). Orbini piše, da branitelji Smedereva leta 1439 niso mogli vzdržati obleganja, ker je Jerina prodala vse njim namenjeno žito (Orbini 1999: 388). Ustno izročilo tudi za oslepitev Đurđevih sinov okrivi Jerino, ki jo Đurađ na koncu pesmi kaznuje z isto kaznijo. Tudi kraljevič Marko nezvestemu dekletu iztakne oči (Stojković 1922: 102–103).

Srbski zgodovinar Vladimir Čorović domneva, da je kolektivni spomin pomešal bitki na Kosovem polju, in tako izdajo, do katere je prišlo v bitki iz leta 1448, pripisal bitki iz leta 1389. Druga bitka na Kosovem polju je bila 17. oktobra 1448, ko se je ogrska vojska pod poveljstvom Ivana Hunjadija spopadla z osmansko vojsko pod poveljstvom sultana Murata. Bitka je trajala tri dni, v odločilnem trenutku pa je vlaški vojvoda Dan s svojimi 8.000 možmi prestopil na osmansko stran. Pozorni moramo biti na podobnost, da je tudi v tej bitki osmanski vojski poveljeval sultan Murat (Čorović 1993: 322–323), tako da je mogoče, da je tudi to naključje vplivalo na kolektivni spomin.

Srbski despot Đurađ Branković v pripravah na samo bitko res ni odigral častne vloge, saj se ogrski vojski ni hotel pridružiti in je o smeri njenega prodiranja in njeni številčnosti celo obvestil sultana. Njegovo vedenje pa je povsem razumljivo, če vemo, da je bil pred omenjeno bitko za obdobje desetih let podpisan mir z osmanskim imperijem in da bi despot v primeru poraza krščanske vojske tvegval maščevalni pohod osmanskih čet. Po porazu ogrske vojske pa je *vlasteli*¹³ celo ukazal, naj njenega poveljnika Ivana Hunjadija primejo. Potem ko je Hunjadi despotu plačal odškodnino, ki jo je v despotovini povzročila njegova vojska, in mu obljubil, da se v prihodnje brez soglasja z njim ne bo več spuščal v vojaške akcije proti osmanskem imperiju, ga je ta izpustil iz ječe (Čorović 1993: 323).

Kaže da se je bitka na Kosovem polju iz leta 1389 v kolektivnem spominu ohranila kot zmaga oziroma vsaj kot *staus quo*, saj so Turki po bitki kraj dogajanja zapustili¹⁴ (Jireček 1918: 121), medtem ko se poznejša bitka na istem območju ni ohranila drugje kot v reku: »Stradao kao Janko na Kosovu«¹⁴ (Čorović 1993: 323). Ker se je, kot kaže, v kolektivni spomin usidrala ena sama bitka, ki se je odigrala na Kosovu, je mogoče, da so neudeležbo Đurđa Brankovića pri vojnem pohodu Madžarov, obveščanje sultana o smeri prodiranja ogrske vojske in njeni številčnosti, »aretacijo«¹⁴ Sibirjanin Janka in pa tudi izdajo vlaškega kneza Dana pripisali despotovemu očetu.

Đurađ zaradi stigme, ki se je »oblikovala«¹⁴ okoli njegovega očeta Vuka, v ustnem izročilu nastopa pod vzdevkom *Smederevac* (po novi prestolnici Smederevo), kolektivni spomin tudi pri njegovem vnuku Zmaju ognjenemu Vuku »zamolči«, da je pripadal Brankovićem.

Ko je sultan leta 1464 za bosanskega kralja postavil svojega človeka Matijo Šabančiča, je bil tudi Matija Korvin prisiljen spremeniti svoj odnos do Srbov – do tedaj je bil namreč posesti Brankovićeve podeljeval svojim privržencem. Tako mu je uspelo na svojo stran pridobiti že tedaj slavnega junaka Zmaja ognjenega Vuka, ki je do tedaj služil v osmanski vojski. Omenjenega

13 Plemstvo.

14 Novoustoličenemu sultanu Bajazitu se je verjetno mudilo v Istanbul, da bi ga tudi tam priznali kot novega sultana in da se tam pred njim ne bi znašel drug pretendent za položaj vladarja.

10 Po pravoslavnem koledarju.

11 Današnja Ankara.

12 Tlačani.

junaka in Srbov, ki jim je ta poveljeval, pa ni takoj uporabil za obrambo pred osmansko nevarnostjo, temveč v bojih s češkim kraljem Jurijem Podjebradom (Čorović 1993: 354). Zmaj ognjeni Vuk pa verjetno tudi ponuja odgovor na vprašanje, zakaj kralj Matjaž ni prisoten v ustnem izročilu Srbov.¹⁵ Matija Korvin je namreč zaradi dinastičnih bojev v Avstriji in na Češkem zane-marjal obrambo pred »Turki« (Čorović 1993: 374).

Štefan Lazarevič

Nerazumljivo je, da je spomin na Štefana Lazareviča, pod katerim je ozemlje Srbije zadnjič doživelo razcvet in uživalo za to območje razmeroma dolgo obdobje miru (14 let), v ustnem izročilu ohranjen le v dveh zgodbah in v nekaj pesmih, kjer pa igra le stransko vlogo. Omenjeni zgodbi sta med seboj povezani: Visoki Štefan pride iz Moskovske (op. p. kneževine) izpod »turškega« jarma osvobodit domovino. Tako kolektivni spomin zamolči dejstvo, da je bil Štefan Lazarevič sultanov vazal. Preden Štefan s svojo vojsko vkoraka v domovino, se ustavi na dvoru v Budimu, kjer zaradi svojega lepega videza pade v oči Ogrom. Ti mu nastavijo »past« in ga vprašajo, če bi se dal v njegovi vojski najti primernega žrebca, ki bi oplodil njihovo kobilo, da bi tudi sami dobili tako lepega konja. Štefan je seveda privolil, zato pa je bil toliko bolj začuden, ko so mu zvečer pripeljali lepo dekle, s katero naj bi preživel noč. Na tem mestu moram poudariti, da Štefan Lazarevič ni imel otrok; poročil se je relativno pozno – predvsem iz diplomatskih in dinastičnih razlogov. Štefanov biograf Konstantin Filozof poroča, da je odnos sultana Bajazita do Štefana bolj spominjal na odnos očeta do sina, kot pa na odnos seniorja in fevdalca (Mirković 1936: 65–66). Seveda niti kolektivni spomin niti Štefanov biograf niso smeli odkrito »govoriti« o njegovi domnevni homoseksualni usmerjenosti; dejstvo, da ni imel potomcev, pa je morda tudi botrovalo uporju njegovega lastnega brata. Štefan je šele z imenovanjem Đurđa Brankovića za svojega naslednika umiril zadeve v lastni »hiši«. Zgodba, ki jo je zapisal Karadžić, morda namiguje na njegovo spolno usmerjenost, saj lahko le ugibamo, ali se je Štefan branil ogrskega dekleta iz moralnih zadržkov ali zaradi svoje spolne usmerjenosti.

Dekletu je zjutraj izročil prstan ter izrazil željo, naj njegova otroka, če bo sin, imenuje Janko, deklico pa Janja. Ko bo otrok odrasel, naj mu izroči prstan. Dekle je rodila dečka in deklico. Janko je odrasel in postal pravi hrust; vrstniki so mu zavidali zaradi njegove moči, zato so ga začeli zbadati, da je nezakonski otrok. Užaloščeni Janko se je izpovedal materi, ki mu je tedaj izročila prstan. Janko se je zavedel svojega porekla in odšel reševati domovino pred turško nevarnostjo. Janja pa je rodila sina Banović Sekulo¹⁶ (Karadžić 1987: 66–67).

Tako si je srbsko ustno izročilo prilastilo Ivana Hunjadija oziroma Sibirjanin Janka. To je bilo toliko laže, ker Ivan Hunjadi ni prihajal iz visokega plemstva – govorilo se je celo, da je nezakonski sin cesarja Sigismunda Luksemburškega. Kaže, da Matija Korvin kot junak pri Srbih res ni užival velike naklonjenosti, sicer bi namesto Banović Sekule v zgodbi nastopal Matija Korvin. Verjetno ni naključje, da so očetovstvo Sibirjanin Janka pripisali

prav Štefanu Lazareviču, ki naj bi sicer ne imel potomcev. Za Matijo Korvina velja, da ni imel potomcev, v resnici pa je imel nezakonskega sina Ivaniša, ki pa ga ogrski magnati niso hoteli potrditi za kralja, čeprav so bili to prisegli njegovemu očetu (Šišić 1920: 210). Iz tega primera je razvidno, kako pomembno je bilo, če je bil vladarjev sin zakonski ali nezakonski.

Potem ko je Visoki Štefan osvobodil domovino, je v morje zalučal svoj buzdovan in skušal to simbolno dejanje pospremiti s prerokbo: »Šele ko se bo ta buzdovan pojavil na kopnem, se bodo vrnilo Turki.« Buzdovan pa se je že v naslednjem trenutku pojavil na kopnem, hkrati pa se je Štefanu prikazal angel, ki mu je sporočil, da mu Bog tega kljub njegovi moči ne dovoli (Karadžić 1987: 66). Štefan v tej zgodbi uporablja buzdovan, ki je sicer atribut kraljeviča Marka. Jovan Deretić skuša dokazati, da je z likom epskega kraljeviča Marka pravzaprav mišljen Štefan Lazarevič – pri dokazovanju je mati kraljeviča Marka, s katero se njen sin v številnih pesmih posvetuje, še najprepričljivejši argument. Zgodovinski viri namreč matere kraljeviča Marka sploh ne omenjajo, v pesmih ji je ime Jefrosima, kar je različica imena, ki si ga je kneginja Milica, mati Štefana Lazareviča, izbrala ob vstopu v samostan (→Jefrosinija) (Deretić 1995: 191–192).

Kraljevič Marko

Biograf despota Štefana Lazareviča, Konstantin Filozof, je okoliščine smrti kraljeviča Marka obdal z avreolo svetništva, saj naj bi se ta pred bitko na Rovinah leta 1394, v kateri se je moral boriti na sultanovi strani, izpovedal Konstantinu Dejanoviću: »Prosim Boga, naj bo v tej bitki naklonjen kristjanom, pa čeprav naj bom jaz tisti, ki naj v njej prvi pade« (Mirković 1936: 67–68). Zato je toliko bolj zanimivo, da je Mavro Orbini napisal, naj bi bil Marko med begom ustreljen s puščico (Orbini 1999: 342). Konstantin Filozof je bil sodobnik Štefana Lazareviča, ki se je v bitki na Rovinah enako kot kraljevič Marko boril na sultanovi strani, medtem ko je Mavro Orbini omenjeno delo dokončal leta 1601. Konstantin Filozof o izidu bitke sploh ne poroča, temveč opravičuje vojskovanje kristjanov na strani »nevernikov« (Mirković 1936: 67–68). Le ruski zgodovinar Majkov piše, da je v tej bitki vlaški vojvoda Mirčeta porazil Bajazitovo vojsko (Majkov 1876: 86). O omenjeni bitki se je v kolektivnem spominu ohranila le Markova smrt – pa še to so pripisali božji previdnosti. Razumljivo je, da Konstantin Filozof ne piše o porazu sultanove vojske, saj se je na strani sultana bojeval tudi njegov mecen Štefan Lazarevič. Čeprav so se Srbi bojevali na »napačni« strani, si pač niso mogli šteti v čast, da so izgubili bitko, v kateri sta padla zelo pomembna srbska plemiča,¹⁷ ki pa sta že pred kosovsko tragedijo postala sultanova vazala. Franjo Šanjek ugotavlja, da se Orbini ni posvečal arhivskim virom, temveč je skušal iz del svojih predhodnikov in pa tudi sodobnikov dognati »zgodovinsko resnico« (Orbini 1999: 10); Petar Hektorović, literat s Hvara, je leta 1568 izdal delo *Ribanje i ribarsko pripovedanje*, ki vsebuje tudi najstarejšo zapisano pesem o kraljeviču Marku. V tej pesmi se kraljevič Marko pri delitvi plena spre s svojim bratom Andrijašom in ga ubije. Smrtno ranjeni Andrijaš roti Marka, naj njuni materi olepša njegovo smrt in ji izroči njegov del plena (Hektorović 1846: 48). Omenjena pesem je ena redkih, v kateri je Marko prikazan povsem negativno, zato je mogoče, da so v

¹⁷ V tej bitki je padel tudi Konstantin Dejanović.

¹⁵ Zmaj ognjeni Vuk je kot vazal Matije Korvina skrbel za obrambo ostan-kov srbske despotovine pred »Turki«.

¹⁶ Ta junak je smrt dočakal v bitki na Kosovu leta 1448.

tistem času po Dalmaciji krožile pesmi, v katerih je bil Marko prikazan kot negativen lik in je zato morda Dubrovčan Orbini pod vplivom teh pesmi pisal o Markovi strahopetnosti.

O smrti kraljeviča Marka sicer kroži več verzij: v vasi Rovine, kjer se je bojeval na sultanovi strani, naj bi ga karavlaški vojvoda Mirčeta zadel z zlato puščico v usta; Markov konj Šarac naj bi se v boju pogreznil v močvirje nekje ob Donavi – v *Negotinski krajini* govorijo, da je to močvirje blizu Negotina pod izvirom *Caričine*. Tam se poleg močvirja nahajajo tudi razvaline cerkve, ki naj bi jo postavili na Markovem grobu. Po tretji verziji naj bi v omenjeni bitki padlo toliko ljudi, da je Marko dvignil roke k nebu in rekel: »O Bog, kaj naj jaz, nesrečnik, zdaj storim!« Bog se ga je usmilil in ga na čudežen način prenesel v votlino, kjer s Šarcem živita še danes (Karadžić 1987: 65). Najbolj iz trte izvita pa je verzija, v kateri se je Marko zatekel v votlino zato, ker si je pri preskušanju puške prestrelil dlan in svoj umik pospremil z besedami: »Sedaj ni potrebno nobeno junaštvo več, če lahko slabič ustrelil največjega junaka« (Karadžić 1987: 66).

Marko v večini pesmi nastopa kot zaščitnik Srbov pod nadoblastjo Osmanov: ukinja takso ob poroki, takso za dostop do vode ... Tudi Čorović domneva, da se je ljudstvu prikupil s tem, ko je s svojim udinjanjem »Turkom«, Srbom prihranil mnogo gorja (Čorović 1993: 269). Kaže, da se je ljudstvo s kraljevičem Markom poistovetilo, zato se ta v nekaterih pesmih ukvarja s problemi, ki so bili sicer vladarjem neznani: mati ga roti, naj se omoži, saj sama zaradi starosti ni sposobna več skrbeti zanj; Marko v drugi pesmi ne more poplačati svojih dolgov v krčmi, zato se najprej odloči prodati svojega zvestega konja Šarca, nato lastno mater, na koncu pa se odloči za svojo drago (Stojković 1922: 157). Verjetno se je ljudstvu zdel Markov dolg, ki je znašal 500 dukatov, tako visok, da ga po njihovem mnenju ni bil sposoben poplačati niti sam vladar.

O kraljeviču Marku moram povedati še to, da se že iz njegovega imena lahko razbere, da še ni emancipiran – izraz kraljevič se namreč uporablja za kraljevega sina, dokler ta svojega očeta ne nasledi na prestolu. Kraljevič Marko je pravzaprav »mamin sinko«: mati ga v pesmi Kralj Marko in car Murat opozarja na zavidanja vreden položaj, v katerem se je znašel, saj so po katastrofi na Marici pomembni srbski plemiči postali sultanovi vazali, s knezom Lazarjem pa se je sprl zaradi Prilepa in krone, zato mu veli, naj se gre poklonit sultanu (Stojković 1922: 85).

Sklep

Srbom zaradi velikega števila »lastnih« junakov ni bilo treba »prevzeti« lika kralja Matjaža. »Prilastili« pa so si njegovega očeta, ki se je v nasprotju s svojim sinom posvečal izključno obrambi »Balkana« pred polmesečem. Ker ni bil iz ugledne plemiške družine, ne preseneča, da mu je ustno izročilo za očeta določilo najuspešnejšega srbskega vladarja iz obdobja po kosovski tragediji. Res pa je, da je Sibirjanin Janko svoje prve vojaške izkušnje pridobival prav v vojski Štefana Lazareviča (Čorović 1993: 312).

Zanimivo, da v ustnem izročilu niso ohranjeni dogodki o tistih obdobjih, ko je Srbija uživala največji razcvet: tako Štefan Dušan oziroma Dušan Silni, pod katerim je bila Srbija največja in je uživala največji ugled, ni omenjen drugje kot v pesmih Dušanova ženidba, Dušanova ispoved in Dušanov amanet (Stojković 1922: 74) – v ustnem izročilu so torej ohranjeni predvsem dogodki, povezani z izdajo ali umorom – to pa si je pobožno

ljudstvo razlagalo kot božjo kazen:

»A nesrečni Vukašine kralju,
pred bogom se teško ogrješio,
jer pogubi nejaka Uroša,
jer pogubi cara carevini!
Al ga teška sustignula kletva,
te pogibe na Marici mutnoj,
on pogibe, kako niko nije!«
(Stojković 1922: 85).

Dodaten dokaz, kako je kolektivni spomin vplival na zgodovinske napisje, ponuja Orbino delo *Kraljevstvo Slavena*, v katerem je propad dinastije Mrnjavčević utemeljen z enakim razlogom (Orbini 1999: 342).

V kolektivni spomin Srbov so se torej vtisnili najbolj negativni dogodki, kar je pripeljalo do tega, da je srbsko ustno izročilo v različnih zgodovinskih obdobjih opravljalo povsem različno vlogo. Pred prvo svetovno vojno je združevalo: na mednarodni umetniški razstavi leta 1911 v Rimu so »jugoslovanski« umetniki v srbskem paviljonu razstavili svoja dela z motivi iz ljudskih pesmi (Meštrović 1971: 24–28). Med prvo Jugoslavijo je integriralo: čitanke so vsebovale pesmi iz kosovskega ciklusa,¹⁸ Fran Milčinski je leta 1923 izdal *Pravljice kraljeviča Marka* brez uvoda, v katerem bi skušal utemeljiti prisotnost lika kraljeviča Marka v slovenskem ustnem izročilu. Ko pa so se nacionalna trenja v drugi Jugoslaviji začela stopnjevati, je žal razdruževalo – s praznovanjem 600. obletnice kosovske bitke je postalo jasno, da je *bratstvo i jedinstvo* zamenjal nacionalizem.

Viri in literatura

BRINAR, Josip: *Čitanka za meščanske šole*. Ljubljana: Kraljeva zaloga šolskih knjig in učil, 1921.

CONNERTON, Paul: *How Societies Remember*. Cambridge: University Press, 1992.

ČOROVIĆ, Vladimir: *Istorija Srba*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1993.

DERETIĆ, Jovan: *Zagonetka Marka kraljeviča*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1995.

JIREČEK, Constantin: *Geschichte der Serben Zweiter Band (1371–1537)*. Gotha: Friedrich Andreas Perthes Aktien Gesellschaft, 1918.

HEKTOROVIĆ, Petar: *Ribanje i ribarsko prigovaranje*. Zadar: Bratje Batara, 1846.

KARADŽIĆ, Vuk Stefanović: *Srpske narodne pjesme*. Beograd: Štamparija Kraljevine Srbije, 1894.

KARADŽIĆ, Vuk Stefanović: *Životi srpskih vojvoda i ostalih znamenitih Srba*. Beograd: Knjiga za svakoga, 1963.

KARADŽIĆ, Vuk Stefanović: *Vukovi zapisi*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1964.

18 »Kad je car Lazar pozvao kraljeviča Marka, da mu dođe na Kosovo polje, on je poslušao carevu zapovijest, pa je odmah i pošao. Kod Demir-kapije, na Vardaru, sretno ga tri hiljade Arapa, i Marko se s njima tukao tri dana, dok ih nije sve potukao i oteo im grad, koji se od tog doba prozvao Markove Kale. Tukući se s Arapima zadocni se za puna tri dana; te tako stigne dockan na Kosovo: kad su Srbi bili pobijedjeni i kad su oba cara poginula. Na Kosovu tada već nije bilo živih ljudi, već samo gole kosti. Marko tada poče gorko plakati i jaukati. Suze su mu tekle niz lice kao kiša iz crnog oblaka. I te njegove suze padale su na krv i kosti junačke. No tu se odmah pretvarale u kamenje« (Brinar 1921: 198–199). To je edino besedilo, v katerem je kraljevič Marko omenjen v zvezi s kosovsko bitko.

KARADŽIĆ, Vuk Stefanović: *Opisanije Srbije*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1987.

LAWTON, Mijatovich Elodie. *Kosovo: An Attempt to bring Serbian National Songs about the Fall of the Serbian Empire at the Battle of Kosovo into one Poem*. London: Wm. Isbister Ltd., 1881.

MAJKOV, Apolon Nikolajevič. *Istorija srpskoga naroda*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1987.

MEŠTROVIĆ, Ivan: *Spomini*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1971.

MIJATOVIĆ, Čedomilj: *Despot Đurađ Branković*. Beograd: Nova štamparija – Davidović, 1907.

MIJATOVIĆ, Chedomille: *The Memoirs of a balkan Diplomatist*. London, New York, Toronto in Melbourne. Cassel and Company Ltd, 1917.

MILČINSKI, Fran: *Zgodbe kraljeviča Marka*. Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1923.

MIRKOVIĆ, Lazar: *Stare srpske biografije XV. i XVII. veka*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1936.

ORBINI, Mavro: *Kraljestvo Slavena*. Zagreb: Golden marketing in Narodne novine, 1999.

PAULIN, Rajko: *Besede kralja Aleksandra I*. Ljubljana: Sreska organizacija saveza ratnih dobrovoljaca Kraljevine Jugoslavije v Ljubljani, 1940.

STOJADINOVIĆ, Milan: *Jedan kralj – jedan narod – jedna država*. Beograd: Sekcija za unutrašnju propagandu JRZ, 1939.

STOJKOVIĆ, Sreten: *Kraljevič Marko: Zbirka 220 pesama i 90 pripovedaka narodnih, pokupljenih iz svih krajeva srpskih i ostalih jugoslovenskih zemalja*. Novi Sad: Društvo svetoga Save, 1922.

ŠIŠIĆ, Ferdo: *Pregled povijesti hrvatskoga naroda: Od najstarijih dana do 1. decembra 1918*. Zagreb: Knjižara Kraljevog sveučilišta i Jugoslavenske akademije, 1920.

VOJE, Ignacij: *Nemirni Balkan: Zgodovinski pregled od 6. do 18. stoletja*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1994.

WENDEL, Hermann: *Von Belgrad bis Buccari: Eine unphilosophische Reise durch Westserbien, Bosnien, Hercegovina, Montenegro und Dalmatien*. Frankfurt (na Majni): Frankfurter Societäts Druckerei, 1922.

Collective Memory and the Heroes and Post-Heroes of Kosovo in Oral Tradition

Since it is possible to find in it the grounds for the separation of epic from historic heroes the Serbian oral tradition presents many opportunities for an analysis of the nation's collective memory. The defeat of the Serbian army in the Battle of Kosovo was thus attributed to treason rather than the superiority of the Ottoman army, which led to the creation of a cycle of Kosovo songs. Since the Serbian heroes, led by Tsar Lazar, evidently opted for the kingdom in the sky rather than on earth this also corresponded to the aims of the Church. Presumably a traitor, Vuk Branković and his name acquired such a negative connotation that his descendants, who later ruled Serbia, had not been preserved in collective memory under the same name. The patriarchic organization of the Balkans also made it possible to lay the blame for the ravaging of the Ottoman troops through Serbia, along with the inhuman condition of serfdom, on the ruler's wife who, in addition, was a foreigner. What is interesting is the fact that, despite being a rather unsuccessful historic figure, Kraljevič Marko, a Serbian feudal lord, was a hero to all South Slavs. He may have gained such popularity by serving the Sultan, thus sparing the Christian population many a misfortune. Since oral tradition tends to preserve primarily negative events the Battle of Kosovo unfortunately served to propagate nationalistic tendencies during the period prior to Yugoslavia's disintegration.

